

Christophe Van Gerrewey

De staat van het essay. Van Saul naar Paul

Geschreven in opdracht van literatuurhuis Passa Porta, voor de avond 'De staat van het essay' op 29.11.2015, in de reeks 'De Reflectiekamer'. Eerder gepubliceerd in Standaard der Letteren van 23.10.2015.

0.

Een van de meest sarcastische definities van het woord essay is bedacht door Willem Frederik Hermans, in de inleiding op *Het sadistische universum* uit 1964. 'Dit boek', schrijft Hermans, 'is een verzameling prozastukken waar, als je goed kijkt, hier en daar een esseej tussen zit.' Hij spelt 'essay' ironisch en pseudoprogresief: e – s – s – e – e – j, en stelt zich dan meteen de vraag: 'Wat is een esseej?'

Antwoord: 'Het is een opstel waarin andermans boeken worden naverteld zonder namen te noemen, Engelse en Franse schrijvers in het oorspronkelijk worden geciteerd omdat het dan veel mooier klinkt en conclusies worden getrokken die de lezer zelf ook wel had kunnen trekken, als hij daar plezier in had gehad.' In een interview uit 1970 heeft Hermans die begripsbepaling toegelicht: het 'essay geschreven als esseej' is een tekstvorm die 'vooral in de tijd van *Forum* druk beoefend werd en erg belangrijk gevonden werd: een stuk dat eigenlijk uitsluitend bestaat uit het navertellen van wat de betreffende auteur' – Hermans doelt op een van zijn aartsvijanden, Menno ter Braak – 'bij een ander gelezen heeft met een eigen saus daaroverheen.'

Zelfs in een inleiding kan Hermans het niet laten om de bezigheden van een collega geringschattend te omschrijven. Uiteraard doet Hermans het zelf anders dan Ter Braak: om betere essays te schrijven, zo vervolgt hij in *Het sadistische universum*, heeft hij 'drie maatregelen genomen. Ik heb het navertellen beperkt en namen genoemd; citaten uit buitenlandse schrijvers heb ik grotendeels in het Nederlands vertaald om ze niet mooier te laten lijken dan ze zijn; ik heb conclusies getrokken waar de lezer geen plezier in heeft.'

Om verschillende redenen zijn dit – als inleiding – leerrijke of provocerende uitspraken. Niet alleen geeft Hermans twee tegengestelde definities van het essay, hij

beoefent ook de kunst van de negatieve kritiek: hij wijst de bezigheden van iemand anders af en stelt een alternatief voorop. Het gaat enerzijds om het essay als genre waarin naar iets wordt toegewerkt dat een effect heeft op de lezer, en anderzijds om het recht op negativiteit, en om de noodzaak om stellig te beweren en verklaren dat een praktijk, een 'ding', een kunstwerk of een opvatting *slecht* is, onjuist, onrechtvaardig, verwerpelijk, onnozel, vals, dwaas, onaangenaam, sentimenteel, naïef, enzovoorts.

1.

Wat gebeurt er wanneer iemand een essay schrijft? In 'Experimentele romans', ook opgenomen in *Het sadistische universum*, typeerde Hermans romanschrijven als 'wetenschap bedrijven zonder bewijs'. Aangezien een essayist conclusies trekt 'waar de lezer geen plezier in heeft', zou je kunnen denken dat het schrijven van een essay een vorm van wetenschap is die wél bij een bewijs aanbeldt, hoe onprettig dat ook kan zijn. Zo eenvoudig is het niet. Het schrijven van een essay is eerder als een bewijs leveren *zonder* wetenschap te bedrijven. Een essay is een tekst die niet uitloopt op een conclusie maar op een *ontdekking*, in de letterlijke en ouderwetse zin van het woord, zoals in de ontdekking door Columbus van Amerika. Er dient zich een continent aan dat oud, bekend en vertrouwd lijkt, maar al snel wordt duidelijk dat het niet om Indië gaat. Vervolgens is het zaak om die wereldschokkende maar vooralsnog individuele ontdekking te benoemen en wereldkundig te maken.

Dat is de gebeurtenis die bij het essay hoort, en de bestaansreden van dit genre: zowel de beschrijving als de opwekking van een ontdekking, en de bijhorende aanspraak op algemene geldigheid. In een essay worden inzichten geboren die zich aandienen als de belangrijkste ideeën ter wereld, in het hoofd van de essayist en in dat van de lezer.

In een notitie over het essay schrijft Robert Musil over de onbegrijpelijke en wisselvallige ervaring die mensen doormaken als ze iets ontdekken, beseffen of begrijpen: 'Dit plots levendig worden van een gedachte, deze bliksemende omsmelting, dankzij dit idee, van een groot gevoelvol complex (het meest indringend verzinnelijkt in de Pauluswording van Saul), zodat men in één keer zichzelf en de wereld anders verstaat: dat is intuïtieve kennisverwerving in mystieke zin. Op een kleinere schaal is dit de voortdurende beweging van het essayistisch denken.'

Het is een opvallende vergelijking die tussen haakjes staat: volgens Musil is deze ervaring 'het meest indringend verzinnelijkt in de Pauluswording van Saul'. Paulus vervolgde de ontluikende geloofsgemeenschap die na de kruisiging van Christus was ontstaan. In de Handelingen van de Apostelen is er sprake van een 'ziedende woede' waarmee hij 'de leerlingen van de Heer met de dood bedreigde'. Op weg naar Damascus wordt Saul echter 'omstraald' door 'een licht uit de hemel'. God vraagt hem waarom hij de eerste christenen

vervolgt en tegelijkertijd verblindt hij Saul, letterlijk. Later vallen hem ‘de schellen van de ogen’: ‘Hij zag weer’, staat er in de Bijbel, ‘en terstond liet hij zich dopen.’ Vervolgens neemt Saul de naam Paulus aan en gaat hij prediken om zoveel mogelijk Joden tot het christendom te bekeren – door hen ‘te *bewijzen*’ (dat woord wordt letterlijk gebruikt in de Bijbel): ‘Dit is de Messias’.

Paulus is bekend door zijn stichtelijke brieven, bijvoorbeeld aan de Korinthiërs of de Romeinen. In de westerse filosofie is hij een sleutelfiguur, omdat zijn daden en teksten door filosofen zijn geïnterpreteerd. Het bekendst is een bewering uit de brief aan de Galaten: ‘Er zijn geen Joden of Grieken meer, slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus.’ Volgens Nietzsche was dit een vervlakkende uitspraak, afkomstig van een jaloerse Jood. Saul zag plots in hoe hij de verrijzenis van Christus kon inzetten voor de Joodse zaak. Daarom veranderde hij zichzelf in de apostel Paulus die alle ongelukkige mensen uitnodigde om Jezus te volgen. In plaats van het potentieel van de Christusfiguur uit te buiten, als een held met goddelijke krachten die de elite inspireert, maakte Paulus, aldus Nietzsche, van Jezus een lokaas voor zwakkelingen, en van het christendom een godsdienst van het ressentiment, de wrok en de ontevredenheid.

Ook meer recente filosofen hebben, in het spoor van Nietzsche maar minder papenvretend, benadrukt dat het onwenselijk is om alle mensen gelijk te maken. Alle mensen zijn immers niet gelijk: ze worden op een gewelddadige manier gelijk gemaakt door wie het voor het zeggen heeft. Als een man progressief beweert dat er dankzij Christus geen mannen en geen vrouwen meer bestaan, dan wil dat vooral zeggen dat hij vrouwen verplicht om zich als mannen te gedragen, of om te doen wat mannen van hen vragen.

De vraag is dan wat Musil bedoelde als hij de ervaring die in het essay neerslaat, toch vergelijkt met de Pauluswording van Saul. Die bewering is niet nietzscheaans te noemen – integendeel. De evolutie die zich volgens Musil in en door het essay voltrekt, is beter te begrijpen aan de hand van een andere Paulusstudie, namelijk *Paulus. De fundering van het universalisme* van Alain Badiou. Universalisme betekent bij Badiou dat de gebeurtenis die het leven van Paulus zin geeft en stuurt – en die hem zijn naam en zijn activiteiten als Saul achterwege heeft doen laten – iedereen zonder uitzondering aangaat. Volgens Badiou is het overbodig om steeds weer op verschillen tussen mensen te wijzen. Dat iedereen anders is en als individu ook anders kan of zelfs moet zijn, is nogal vanzelfsprekend. Belangrijker, waardevoller en meer confronterend is nagaan wat mensen verbindt en wat ze gemeen hebben. Dat is precies wat Paulus deed, aldus Badiou, en volgens Musil is het ook dat wat in een essay wordt bewezen. De essayist ontdekt een nieuw inzicht dat niet alleen hemzelf aangaat, maar dat betrekking heeft op iedereen, op de hele wereld, precies omdat het *waar* is.

2.

Als in een essay waarheden ontdekt worden, dan is de volgende vraag hoe deze ontdekkingen voor kritiek kunnen doorgaan. Enerzijds kan het essay op een klassieke, Hermansiaanse of Nietzscheaanse manier, kritisch zijn omdat het veralgemeningen en totalitaire aanspraken verpulvert. Het essay is dan een tekst waarin een waarheid wordt bekritiseerd en vernietigd. Bijvoorbeeld: Paulus had makkelijk praten toen hij beweerde dat iedereen gelijk is! Er zijn wel degelijk verschillen tussen mensen, en we moeten die verschillen – in intelligentie bijvoorbeeld, in macht, in rechtvaardigheid – opsporen en onderstrepen. Het essay is een cultuurproduct dat de onreduceerbaarheid van ieder individu als hoogste goed stelt. In dit geval is het belangrijkste essayistische voornaamwoord: *ik*.

Anderzijds kan het essay op een progressieve, Musiliaanse of Badiouiaanse manier, kritisch zijn omdat het – in onze steeds minder gemeenschappelijk gedeelde wereld – universaliteiten opspoort en collectieven sticht. Het essay is dan een tekst waarin een waarheid wordt geformuleerd en verdedigd. Bijvoorbeeld: toen Saul in Paulus veranderde, deed hij dat vanuit een verbindend inzicht – vanuit een voor iedereen geldend idee, een blikseminslag die zijn individualiteit omsmolt in een alomvattende zekerheid. Het essay is een cultuurproduct dat streeft naar waarheden die mensen verbinden. Het belangrijkste essayistische voornaamwoord is daarom: *wij*.

Tussen die twee onbereikbare uitersten – belichaamd door wij en ik – ontstaat het kritisch essay. Toch kan dit enkel gebeuren via de omweg van een onderwerp, en van een relatie die ontstaat tussen de essayist en datgene waarover hij schrijft. In een andere notitie heeft Musil benadrukt dat een essay altijd een utopische dimensie bevat, zoals de onderneming van Paulus, en die van het christendom in zijn geheel, veel weg had van een utopie. Het gaat er om dat de auteur van het essay bij zichzelf vertrekt, maar toch bij iets anders, iets universeler uitkomt. ‘Een essay schetst geen beeld,’ zo schrijft Musil, ‘van wie de auteur is, maar van datgene waar hij van houdt.’ En dan komt een belangrijke formule: “Ik hou van iets” bevat evenveel subjectiviteit van deze ik-persoon als objectiviteit van dit iets.’ In een essay schrijft iemand over iets, reveleert daarbij zowel de eigen eigenschappen als die van het onderwerp, en ontdekt – dankzij die combinatie van subjectiviteit en objectiviteit – een idee of een reeks ideeën die naar voren worden geschoven als algemene menselijke waarheden.

Moet er daarom van liefde voor het onderwerp sprake zijn, of is haat ook goed? De laatste jaren wordt om verschillende redenen, en niet geheel onterecht, beweerd dat

negatieve kritiek geen zin meer heeft. Kritiek is immers overal. Kritiek is, zoals Rudi Laermans het noemde in een briljant en visionair essay uit 1997, in vele gevallen ‘neokritiek’ geworden. ‘De menselijke taal’, aldus Laermans, ‘is thans niet langer een medium van mogelijke solidariteit maar een afgebot kritisch wapen waarmee de beschaafde ego’s van de laat-burgerlijke samenleving elkaar steeds weer opnieuw te lijf gaan. Ironie van de neokritiek: het vechten is alleen maar bekvechten.’ Sinds Laermans dit schreef is het aantal lachwekkende en instrumentele voorbeelden van neokritiek enkel groter geworden. Facebook is voor een groot deel een gigantische productieplaats van neokritiek. Maar ook kranten zijn ermee gevuld. Afgelopen zomer schreef bijvoorbeeld de zogenaamde J. de Witte voor *De Morgen* een alweer vergeten reeks aanvallen op jonge Vlaamse literaire auteurs – afbraakkritiek zonder perspectief op goede literatuur of op het maatschappelijk belang ervan. Subtieler maar niet minder aanwezig is de bevestiging van de bestaansvoorwaarden van de neokritiek. Paradoxaal genoeg vindt die plaats iedere keer iemand een overtuiging ofwel onuitgesproken laat, ofwel relativeert – in gemeengoed geworden uitspraken als ‘iedereen heeft recht op een eigen mening’, ‘jouw smaak is de mijne niet’, ‘dat is een nicheproduct’, ‘de bevoogding is voorbij en mensen kunnen heel goed voor zichzelf beslissen’ of: ‘*your guess is as good as mine*’, zoals Joost de Vries recent schreef in een essay over de opvolging van de Grote Drie, en dus over een nieuwe canon en een hedendaags begrip van gedeelde in plaats van extreem individuele literaire belangen en machtsposities.

Zouden we, gezien al die vormen van expliciete en impliciete neokritiek, vandaag dan niet vooral essays nodig hebben die vertrekken vanuit de vaststelling ‘ik hou van iets’, en niet: ‘ik haat iets’? Hoe kan je beter (en sneller) bij een collectieve waarde aanbelanden, dan door van iets onverdeeld waardevols te vertrekken? Een tijdje terug is David Van Reybrouck voor *De Correspondent* aan een reeks ‘odes’ begonnen: korte stukken waarin iets of iemand wordt bejubeld, zoals ‘het wegrestaurant’, ‘de lente’, ‘het mooiste deel van het vrouwenlichaam’, ‘de nachtelijke autorit’ of ‘de ex’. Het zijn instant pogingen – niet zelden ontstaan uit een Facebookpost – om zonder enig spoor van negativiteit de wereld probleemloos te maken. Of dit tot universele waarheden leidt, en tot objectiviteit over het bejubelde onderwerp, valt te betwijfelen – eerder dringt zich de bovenmenselijke subjectiviteit op van de engelachtige essayist, die enkel goede, zalvende, priesterlijke eigenschappen bezit. Hoeveel mensen kunnen zoals David Van Reybrouck, zonder enig spoor van wrok, vergeefsheid of treurnis, gezellig in een Brussels café het glas heffen met een ex-geliefde? En hoe kan deze minzame liefde, en de ode die er het gevolg van is, tot een universeel inzicht leiden?

De negatieve kritiek, het negatieve essay, afdanken en door de ode vervangen omdat we in neokritieke Twitertijden leven – het vraagt om bovenmenselijke inspanningen, en vooral doet het de pijnlijke schaduwkanten van het leven geweld aan, net als de oneindig

talrijke beslissingen en inschattingen die mensen voortdurend moeten maken. Dit impliceert dat kritiek, zoals de Griekse wortels van het woord aangeven, altijd te maken heeft met oordelen, met een onderscheid aanbrengen, met sommige dingen, zo openlijk en bewust mogelijk, als positief, en andere dingen als negatief te beschrijven – en vooral: deze predicaten zo precies en zo breed mogelijk te verklaren.

Het essay is noch een verzameling ‘uithalen’ of korte beledigingen, noch een relativisering van elk standpunt, noch een goedbedoelde poging om de zon in het water te zien schijnen. Het essay is daarentegen zowel resultaat als overstijging van een diepe en brede crisis – een beslissend keerpunt, een reeks overwogen keuzes, een opeenvolging van bevestigingen en verwerpingen, en dus uiteindelijk: een overgang van Saul naar Paul. Alleen de ontdekking van ideeën en het aanwijzen van voorheen onbekende oorzaken leidt tot een kritisch oordeel en tot een uitweg uit een crisis. Het zijn nieuwe of onverwachte ideeën die een essay vormgeven, die een essayist en een lezer met de wereld, en eventueel met een betere nieuwe wereld, kunnen verbinden.

Christophe Van Gerrewey, 2015